

DOI: [https://doi.org/10.35387/ucj.1\(7\).2023.152-163](https://doi.org/10.35387/ucj.1(7).2023.152-163)

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПЕРСОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Олена Тринус,

E-mail: evtrinus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2945-0796>

Анотація. Вивчення педагогічної персоналії є основою історико-педагогічних досліджень, а педагогічна спадщина видатних учених дає змогу об'єктивно відтворювати минуле, адекватно сприймати теперішнє, свідомо прогнозувати майбутнє. У статті представлено погляди видатних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ століття, періоду активного формування ідей, теорій, концепцій щодо розвитку освітньої сфери, на питання становлення школи, ролі вчителя в організації навчання. Систематизовано конструктивні ідеї українських (К. Ушинський, П. Юркевич, М. Олесницький, І. Продан, М. Демков, Ф. Шутце, О. Музиченко) та зарубіжних учених (Е. Геккель, П.Наторп, В. Рейн, Г. Шаррельман, Ф. Гансберг, Г. Гаудіг, Е. Мейманн, В. Лай), які не втратили цінності в умовах побудови сучасної української школи, суголосності основних засад її організації на початку ХХ та ХХІ століть. Спираючись на педагогічні першоджерела, авторами яких є досліджувані постаті, акцентовано увагу на положеннях історико-педагогічної спадщини щодо доступу громадян до одержання якісної освіти, впровадження принципів: дитиноцентризму (організації навчання з повагою до особистості учня, урахування потреб кожної дитини, домінуюча роль особливостей природи дитини в організації навчально-виховного процесу, розвиток фізичних, пізнавальних, моральних та інших здібностей учня на основі його індивідуальних можливостей); особистісно-орієнтованого навчання (організація навчання з повагою до особистості учня, ставлення до дитини як до свідомого й відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії, урахування потреб кожного учня); розвивального навчання (формування активного, самостійного, творчого мислення учня); педагогіки партнерства (любов та повага до учнів як провідна якість учителя); ключової ролі вчителя в організації навчання (належний рівень педагогічної майстерності, творчих уподобань учителя для вибору системи, форм, методів навчання).

Ключові слова: педагогічна персоналія, історико-педагогічна спадщина, кінець ХІХ – початок ХХ століття, конструктивні ідеї, нова українська школа.

SCHOOL EDUCATION REFORM IN UKRAINE AT THE END OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY: THE PERSONOLOGICAL ASPECT

Olena Trynus,

E-mail: evtrinus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2945-0796>

Abstract. The study of pedagogical personality is the basis of historical-pedagogical research, and the pedagogical heritage of outstanding scientists makes it possible to objectively reproduce the past, adequately perceive the present, and consciously predict the future. The article presents the views of prominent teachers of the late 19th and early 20th centuries, the period of active formation of ideas, theories, and concepts regarding the development of the educational sphere, on

the issue of the school formation, the role of the teacher in the education organization. The constructive ideas of Ukrainian (K. Ushynskiy, P. Yurkevych, M. Olesnytskyi, I. Prodan, M. Demkov, F. Shuttse, O. Muzychenko) and foreign scientists (E. Heckel, P. Natorp, V. Rein, H. Sharrelman, F. Hansberg, G. Gaudig, E. Meimann, V. Lai), were systematized, and have not lost their value in the conditions of building a modern Ukrainian school, the consensus of the basic principles of its organization at the beginning of the 20th and 21st centuries. Relying on the pedagogical primary sources, the authors of which are the researched figures, attention is focused on the provisions of the historical-pedagogical heritage regarding the access of citizens to receiving quality education, the implementation of the principles of: child-centeredness (the organization of education with respect for the individuality of the pupil, taking into account the needs of each child, the dominant role of the characteristics of the child's nature in the organization of the educational process, the development of the pupil's physical, cognitive, moral and other abilities based on his individual capabilities); person-oriented education (organization of education with respect for the pupil's personality, treating the child as a conscious and responsible subject of educational interaction, taking into account the needs of each pupil); developmental learning (formation of active, independent, creative thinking of the pupil); partnership pedagogy (love and respect for pupils as the leading quality of a teacher); the key role of the teacher in the organization of education (adequate level of pedagogical mastery, creative preferences of the teacher for choosing the system, forms, methods of education).

Key words: *pedagogical personality, historical and pedagogical heritage, the end of the 19th - the beginning of the 20th century, constructive ideas, the new Ukrainian school.*

Вступ. У сучасних умовах модернізації системи освіти України, що відбувається в умовах глобалізаційних процесів, набуває актуальності вивчення та використання кращих зразків національного історико-педагогічного досвіду, зокрема щодо розвитку закладів освіти, удосконалення змісту підготовки майбутнього вчителя, безперервного становлення його особистісних та професійних якостей. Це сприяє збереженню національних освітніх традицій, усвідомленню власної унікальності, переосмисленню досягнень попередніх поколінь, персоніфікації української історико-педагогічної думки.

Цікавим у цьому аспекті є період кінця XIX–початку XX століття, який, на думку О. Лавріненка, можна вважати «ренесансом української педагогіки», що характеризується спробами провідних учених, педагогів обґрунтувати концептуальні основи побудови нового типу української школи, схарактеризувати професійні вимоги до особистості вчителя, що визначають успішність його педагогічної діяльності (Лавріненко, 2009, с. 211). Нова українська школа

початку XX століття проектувалася на принципах дитиноцентризму, як «будинок радості для учня». Провідними якостями педагога такої школи виокремлювалися любов до дітей, доброта, гуманність, педагогічний такт, учительський хист, а ефективність діяльності вчителя мала вимірюватися «кількістю щастя, що він «розсіює» у своєму класі» (Музиченко, 1919, с. 10-11).

На початку XXI століття в Україні відбуваються схожі процеси, пов'язані з впровадженням реформи шкільництва та створенням Нової української школи (НУШ). Формула НУШ також базується на цінностях дитинства, має забезпечуватися професійно підготовленим до цього вчителем, тому вимагає усвідомлення історико-педагогічних ідей визначних педагогів минулого у зазначеному контексті.

Мета дослідження. Актуалізувати конструктивні ідеї українських та зарубіжних науковців, педагогів кінця XIX – початку XX століття щодо створення новітнього типу школи, підготовки для цього вчителя, формування його найважливіших професійних та особистісних

якостей з метою введення їх до наукового обігу, збагачення української педагогічної думки в умовах створення Нової української школи.

Теоретична основа і методи дослідження. Аналіз історико-педагогічних, науково-методичних досліджень свідчить, що вивченню педагогічних персоналій, усвідомленню сутності їхнього внеску у розвиток національної системи освіти присвячені праці Н. Антоненко, А. Бойко, С. Грищенко, Н. Демченко, О. Дутко, Н. Єфименко, Т. Завгородньої, І. Киричок, О. Коляденко, О. Кравченко, А. Луцюка, О. Лавріненка, В. Мищенко, Л. Нечипоренко, А. Самко, О. Сухомлинської, О. Таран, І. Турчин, О. Щербакової, Н. Ярмач та ін.

У ході дослідження використано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових, історичних, теоретичних та емпіричних методів: ретроспективний, логіко-системний аналіз концептуальних засад розвитку освіти і педагогічної думки в історичному поступі; хронологічно-системний, проблемно-пошуковий методи наукового обґрунтування еволюції педагогічних ідей на різних історичних етапах; метод структурного узагальнення та екстраполяції для визначення впливу наукового доробку досліджуваних персоналій на розвиток сучасної освітньої галузі.

Виклад основного матеріалу. Концептуальною засадою розвитку сучасної історико-педагогічної науки є персоналізований підхід. На думку О. Сухомлинської, історія української освіти і педагогічної думки «завжди персоналізована – у ній віддзеркалюється особистість її носія, з його смаками, поглядами, віруваннями та вподобаннями» (Сухомлинська, 2003). Педагогічна персоналія репрезентує доробок особистості як індивідуального творця, представника педагогічної думки певного історичного періоду для її ґрунтовного вивчення та

використання у сучасному процесі реформування освіти (Адаменко, 2011).

Яскравими постатями української академічної та освітньої спільноти кінця XIX – початку XX століття, періоду піднесення суспільно-політичного руху, становлення та розвитку освіти, науки України як держави є передові діячі, відомі педагоги, серед яких – К. Ушинський, П. Юркевич, М. Олесницький, І. Продан, М. Демков, Ф. Шутце, О. Музиченко. Вивчення першоджерел їхньої педагогічної спадщини дає змогу об'єктивно оцінити історичну реальність, виявити вплив та значення окремих педагогічних ідей на формування і розвиток української педагогічної думки.

Костянтин Дмитрович Ушинський (1823-1871 рр.; родом з с. Богданка Глухівського повіту Чернігівської губернії) – найавторитетніший педагог XIX століття, основоположник наукової педагогіки й народної школи, автор праць з теорії та історії педагогіки, програми педагогічної освіти, проекту вчительської семінарії. Наукову діяльність спрямовував на визнання суспільного значення вчительської праці, обґрунтування вимог до професійної підготовки майбутнього вчителя. Актуальними залишаються поради вченого кандидатам на вчительські посади:

- абітурієнтами педагогічних закладів освіти мають бути особи, які демонструють хист до педагогічної діяльності, характер і здібності, що допоможуть їм у подальшому стати добрими вчителями;
- майбутні вчителі повинні володіти енциклопедичними знаннями;
- основною метою підготовки повинно стати оволодіння технікою вчительської справи;
- головною формою розвитку педагогічних здібностей студентів є педагогічна практика;

– необхідною умовою набуття професіоналізму має бути самоосвіта, що здійснюватиметься шляхом ознайомлення з найновішою педагогічною літературою;

– молоді люди, які обрали для себе кар'єру вчителя повинні звикати до життя простого, суворого, бідного, без світських розваг, акуратного, чесного, але найвищою мірою діяльного;

– важливою умовою підготовки вчителя має стати спілкування з колегами-викладачами (Запанков, 1906, с. 9–12).

Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874 рр.; родом із с. Ліпляве на Полтавщині) – український філософ, педагог, освітянський діяч, розглядав педагогічну діяльність учителя в контексті розвитку емоційної сфери особистості – як сумління та мистецтво. У підручнику «Курс загальної педагогіки» вчений визначив професійні вимоги до здійснення педагогічного спілкування:

– учитель має бути відкритим і доброзичливим до будь-якого учня й не викликати в нього страху;

– у погляді вчителя повинні виражатися надія на успіх справи, задоволення від її здійснення;

– учитель повинен бути природнім у спілкуванні, розуміти, що звертання «Ти» для дитячого вуха звучить зрозуміліше, ніж «Ви»;

– учитель має бути готовим надати дитині допомогу (Юркевич, 1869, с. 255–258).

П. Юркевич указував на необхідність володіння вчителем методикою і технікою організації та проведення уроку: «Учитель повинен ретельно готуватися до уроків, піклуватися про засвоєння викладеного матеріалу учнями. Усе, що стосується навчання, не повинно бути неохайним і нечітким. Слід усунути з навчання особисті думки і незрілі судження. Потрібно турбуватися про переконливість свого мовлення, що мож-

ливе тільки тоді, коли урок підготовлений самостійно та коли вчитель пройнятий своєю справою. Необхідно постійними зусиллями підтримувати в дітях увагу та допитливість і не піддаватися спокусі діяти напоказ» (Юркевич, 1869, с. 64).

Маркелін Олексійович Олесницький (1848-1905 рр.; родом з містечка Теофіполь Хмельницького району Хмельницької області) – екстраординарний професор кафедри морального богослов'я, кафедри психології Київської духовної академії, пов'язував високий рівень організації навчально-виховного процесу із застосуванням учителем доцільних форм і прийомів навчання. Увів у науковий обіг нове поняття – «дух навчання», яке пов'язується з властивостями особистості вчителя (гуманістична спрямованість, педагогічні здібності, дидактична майстерність, дидактична (педагогічна) техніка, тон навчання, вміння керувати своєю поведінкою, увага до естетики одягу). Дієвими і сьогодні вважаються поради педагога майбутнім учителям, що викладені ним у підручнику «Курс педагогіки»

– підґрунтям усіх дій учителя повинні бути гідність, любов і мудрість;

– справжній дух навчання є природним даром і результатом гарної освіти;

– кожен учитель повинен володіти дидактичною технікою;

– для досягнення високого рівня педагогічної дії вчитель має вміти керувати своєю поведінкою, впливати на своїх учнів, тобто володіти дидактичною майстерністю;

– у тоні навчання та в манері поведінки вчитель повинен уникати як надмірного збудження, так і байдужості;

– упевненості вчителю має надавати його зовнішній вигляд, вміння уникати в манері поведінки всього того, що зможе принизити його гідність в очах учнів (Олесницький, 1895, с. 29–36).

Ісідор Савич Продан (1854-1920 рр.; родом з с. Підзахаричі, Австро-Угорщина (нині – Вижницький район Чернівецької області)) – приват-доцент кафедри філософії Харківського університету, автор курсу «Педагогіка» для майбутніх учителів, серед професійних рис вчителя-майстра виділяв такі:

– усестороння освіченість, гарне знання предмета викладання;

– педагогічні здібності – лише той учитель заслуговує на любов та повагу своїх учнів, який сам ставиться до них і до своєї справи з любов'ю і, таким чином, досягає навчальної та виховної мети своєї діяльності;

– природний дар, який має не кожен, хто обирає вчительську посаду; придатність до педагогічної діяльності можна перевірити нелегкою та відповідальною щоденною практичною роботою впродовж кількох років;

– педагогічний такт, що є результатом уроджених здібностей і фахового досвіду;

– моральні якості – для роботи з дітьми не можна допускати невиховану, боязливу, зі слабкою волею, з проблемами в особистому житті людину;

– педагогічна техніка – вчитель може бути непридатним до педагогічної діяльності, якщо відчуває невпевненість у собі, страх перед учнями, нерішучість, знервованість, хворобливість, недосконалість свого мовлення (Продан, 1915, с. 18–33).

Михайло Іванович Демков (1859–1939 рр.; родом з хутора Скринного Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Прилуцький район Чернігівської області)) – український педагог, теоретик, історик, автор перших підручників з педагогіки, зокрема «Курсу педагогіки для вчительських інститутів, вищих жіночих курсів і педагогічних класів», підкреслював, що в основу діяльності вчи-

теля повинні бути закладені такі категорії, як Істина, Добро, Краса. Необхідною умовою організації навчального процесу дослідник вважав саме особистість високоосвіченого, високоморального вчителя, окреслюючи коло вимог до освітянина, який прагне досягнути успіху:

– учитель покликаний бути у школі не ремісником, а художником;

– учитель має щиро любити свою справу, пам'ятати, що задоволення від учительської праці отримує лише той, кого зможуть задовольнити духовні інтереси;

– учитель повинен мати ясний розум, твердий характер, що допоможе йому правильно розуміти та застосовувати педагогічні закони і правила;

– учитель зобов'язаний бути прикладом, зразком для своїх учнів у моральному відношенні – чесним, щирим, справедливим, наполегливим, здатним до самопожертви, вірним своєму обов'язку;

– педагог має бути емоційно стабільним – здатним володіти собою, бути терплячим, стримуватися від виявів гніву, запальності та інших афектів;

– педагог має володіти педагогічним тактом – «розумінням усіх обставин і відносин, що лежать в основі педагогічної діяльності»; педагогічний такт виробляється не лише на ґрунті морального і розумового розвитку, а й на основі тонкої душевної організації та спостережливості вчителя (Демков, 1916, с. 177–178, 187–189).

Ф. Шутце (відомостей про дати життя, місця народження не знайдено) – автор навчально-методичних праць з підготовки майбутнього вчителя, розглядав процес навчання як мистецтво, наголошуючи, що талант – це природжений учительський дар, харизма, а загальна мета діяльності педагога – добре навчати, формувати в учнів правильні

переконання, позитивні почуття. Педагогом схарактеризовано професійні риси вчителя-майстра:

- добре може навчати той, хто сам добре знає;
- у навчанні важливо враховувати природні ступені духовного розвитку учнів;
- навчати необхідно шляхом застосування розвивального методу – від легкого до складного, від близького до віддаленого, від відомого до невідомого;
- навчати наочно;
- навчати цікаво;
- розвивати самодіяльність вихованців; ураховувати їхню індивідуальність;
- звертати увагу в навчанні на майбутнє покликання особистості (Шутце, 1892, с. 161–189).

Олександр Федорович Музиченко (1875–1937 рр.; родом з м. Станіслав Херсонського повіту Херсонської губернії) – видатний учений, викладач, освітянський діяч, розробник концепції розвитку нової української школи, основними положеннями якої визначалися розвиток природних інтересів й діяльності дитини – «виховання і навчання повинні творитися із середини учня, а не ззовні, виховання і навчання повинні складатися не із зовнішнього впливу вчителя на учня, а з діяльності самого учня». Професійною довершеністю вчителя педагог вважав розвиток творчого потенціалу учнів і вимагав від наставника «не давати дітям готову правду», а допомогти їм знайти «шлях до правди», використовуючи наступний механізм: прагнення до дії – через інтерес – до виявлення волі (Тринус, 2018).

О. Музиченко одним із перших серед українських педагогів досліджуваного періоду звернув увагу на необхідність оволодіння вчителем високим рівнем педагогічної майстерності («вмілості»),

яку визначав як вищий рівень педагогічної дії вчителя, що виявляється у спеціальних уміннях правильно й професійно довершено керуватися принципами, які забезпечують розвиток самостійності та ініціативи дітей, спонукають їх до позитивних дій і утверджують особисту відповідальність за свою поведінку. Складниками педагогічної майстерності вчителя виокремлював:

- виразний гармонійний світогляд (сформованість системи знань і переконань; готовність до безперервного розвитку: «вчитель повинен завжди вчитися, щоб не зробитися духовним банкрутом, для цього до викладання треба добирати найкращих, найміцніших осіб, які зможуть знайти задоволення від своєї праці в школі» (Музиченко, 1918–1919, с. 103–104);
- професійні якості особистості для досягнення навчально-виховної мети (ерудиція, рівень освіченості, «смак» до знання);
- культуру поведінки і культуру спілкування як необхідні чинники організації професійно-педагогічної взаємодії («справжній педагог – це той, який любить дітей, вміє встановити суспільний контакт з ними»; «діловитість, логічність та звичайність роботи вчителя без наявності в ній емоційного елементу не привернуть до себе дитячого інтересу, якою б мірою його не сублімували, тому що шлях до голови дитини лежить тільки через її серце; шлях від голови до руки, до дії, лежить теж через серце; щоб розумно діяти – одного розуму замало») (Музиченко, 1919).

О. Музиченко вважав, що майстерно здійснювати керівництво педагогічним процесом зможе лише теоретично підготовлений учитель, матеріалом для ознайомлення з педагогікою вважав спеціальну галузь педагогічної науки – сучасні педагогічні течії. Будучи високоосвіченою особистістю, маючи досвід

зарубіжних стажувань, можливість ознайомлення з найкращими зразками організації навчально-виховного процесу у зарубіжних закладах освіти з метою «пристосування їх до рідного ґрунту», вчений вважав за потрібне включення навчальних дисциплін, пов'язаних з вивченням зарубіжного педагогічного досвіду розвитку освіти, до змісту підготовки майбутнього вчителя для того, щоб «вік дитини» не став віком злочинства проти дитини.

О. Музиченко переконував, що культурна ліга народів, єдність шкільної організації, обмін прийомами навчання та виховання є найкращими засобами глибокого порозуміння між ними та пропонував призначати особливих урядовців для вивчення вдосконалень школи у різних країнах з метою їх запозичення в українську педагогіку так, як це роблять військові, які стежать за нововведеннями у воєнній сфері для забезпечення безпеки країни.

У фундаментальному порівняльно-педагогічному дослідженні «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (1913, 1919) вчений систематизував конструктивні ідеї побудови школи, ролі вчителя в організації навчання представників реформаторського руху в педагогіці кінця XIX – початку XX століття, що вплинули на реформаційні перетворення в національному освітньому просторі. О. Музиченко привернув увагу освітян до таких видатних постатей, як Е. Геккель, П. Наторп, В. Рейн, Г. Шаррельман, Ф. Гансберг, Г. Гаудіг, Е. Мейманн, В. Лай.

Ернст Геккель (Ernst Haeckel) (1834–1919 рр.; родом з м. Потсдам (Німеччина)) – вчений, природодослідник, філософ, пристрасний апологет теорії мовнізму.

Вчений обґрунтував теорію шкільного керівництва, що містила положення щодо впливу на школу церкви,

держави, громади, родини. Будучи глибоко переконаним у тому, що саме держава є тим об'єднанням, яке повинно отримати до своїх рук школу, Геккель визначив послідовність факторів впливу на школу таким чином: 1) держава; 2) громада; 3) родина; 4) церква. Він пояснював, що держава повинна бути господарем школи, але до того часу, доки буде засобом для забезпечення добробуту громадян, а не самоціллю. Мета держави – дати всім, без огляду на стан, можливість набути шкільну освіту, докладаючи до цієї справи свій хист і знання.

Вчений визначив мету шкільної освіти – школа ХХ століття повинна сприяти розвитку самостійного мислення дитини, ясного погляду на набуті знання й ознайомлення з природним зв'язком між явищами (замість традиційних для того часу завдань – забезпечення учня певним запасом знань, поняттями про обов'язки громадянина, підготовки його до подальшої професії). Обґрунтовуючи провідний принцип навчання, Е. Геккель зробив висновок, що ефективність навчання залежить не від кількості отриманих учнем знань, а від його здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, міркувати та робити висновки.

Головним методом навчання вважав генетичний метод, сутність якого полягала у поданні учням «правдивої картини світу не інакше як у формі розвитку – генезису», розвитку самостійності мислення, створення умов для активної діяльності дитини («принцип переробки матеріалу самими учнями, високий розвиток у дитини вольового елементу, що організовує її свідомість, а через це виставляє гасло – думати»), що забезпечується пасивною діяльністю вчителя, який постійно дає учню шанс для творчості, розумової самодіяльності. Роль

учителя в організації навчально-виховного процесу полягає у передачі учню накопиченого досвіду з урахуванням його природних задатків, створенні умов для індивідуального розвитку дитини (Музиченко, 1908b).

– Пауль Наторп (Paul Natorp) (1854–1924 рр.; родом з м. Дюссельдорф (Німеччина)) – філософ, засновник соціальної педагогіки, виступав за створення єдиної школи, рівної й обов'язкової для всіх дітей на I-ому ступені (6-річна народна школа) і доступної для всіх на II-ому ступені (диференційована середня школа). Відстоював ідею побудови школи як трудового співтовариства учнів та вчителів, у якому індивідуальність кожної дитини формувалася б в атмосфері, позбавленій суперництва і конкуренції. У фундаментальній науковій праці «Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності» обґрунтовано основні положення педагогічної системи П. Наторпа:

- метою виховання є підготовка справжніх громадян правової держави;
- індивіда можна мати тільки в людській громаді та через неї, «з людини виховується «Людина» тільки в людській організації»;
- школа, як найголовніший осередок суспільства, є союзом учителів і учнів;
- основне завдання школи полягає у вихованні дитини для праці згідно з загальною творчою працею людськості;
- зміст освіти реалізується через засвоєння науки, моралі, естетики і релігії;
- обов'язковими елементами характеру дітей мають стати сила волі, чіткість судження, здатність логічно мислити, що досягається тільки через самостійну розумову працю, активне переконання навчального матеріалу, а не шляхом слухання і сліпого заучування;

□ критеріями освіченості вчителя повинні стати: активне сприйняття всього людського; правильність думки; самостійність у виконанні завдань; єдність розуму, волі й дій;

□ усі громадяни повинні мати однакове право на освіту, що сприятиме створенню єдиної для всіх верств населення школи, яка здатна усунути гострі соціальні проблеми (Наторп, 1911).

В. Рейн (W. Rein) (відомостей про дати життя, місця народження не знайдено) – керівник педагогічної семінарії, професор кафедри педагогіки Єнського університету (Німеччина) запропонував методіку розвивального навчання, підґрунтям якої була ідея про те, що однією з основних умов ефективності набуття знань є активізація практичної і розумової діяльності учнів, розвиток їхньої ініціативи та самостійності, формування навчальної мотивації.

Принциповою особливістю такого навчання вважалося перетворення учня на суб'єкта власного учіння, становлення його особистісних якостей, самоствердження. Повноцінними мотивами розглядалися пізнавальні інтереси, зокрема, інтерес до дослідницької діяльності, який «перетворював учня в дослідника й давав змогу самостійно знаходити наукові факти замість того, щоб про них чути» та забезпечував моменти найвищої радості творчості, піднесення усіх сил дитини, що давало їй запас активності для життя.

Цінність запропонованого методу полягала в тому, що розвивальне навчання стало поштовхом переглянути роль учителя на уроці. Його ідеал у цьому напрямі – з кожним днем ставати все більш зайвим для учня, створюючи в нього настрій пошуку, допитливість думки, стимулюючи творчий розвиток (Музиченко, 1919, с. 30).

Генріх Шарпельман (Heinrich Scharrelman) (1871–1940 рр.; родом з м.

Бремен (Німеччина)), Фрідріх Гансберг (Friedrich Gansberg) (1871–1950 рр.; родом з м. Бремен (Німеччина)), Гуго Гаудіг (Hugo Gaudig) (1860–1923 рр.; родом з м. Штубокей (Німеччина)) – засновники індивідуалістичної педагогіки або педагогіки особистості, діячі Бременської наукової школи, обґрунтували теорію вільного виховання, згідно якої основою організації навчально – виховного процесу розглядалися виключно інтереси та потреби учня, тому що «ідеалу виховання треба було дошукуватися виключно в дитині, а не в релігійних, етичних, політичних відносинах дорослих людей» (Тринус, 2009).

Педагогічна взаємодія вчителя й учня визначалася вченими як вільна творчість, що виключала стримування особистості учня та будь-яку регламентацію його діяльності. Найважливішим засобом виховання вважалася особистість учителя, його талановитість. «Не знання, а хист, не система, а спритність – ось що потрібно для вчителя. Система вбиває в учителя потребу думати, спостерігати, порівнювати. Метод корисний лише тоді, коли він утворюється не в кабінеті, не на підставі абстрактних тез філософії, а в самий момент перебування з дитиною, за гарячими слідами індивідуального дитинства», – вважали представники індивідуалізму. Шлях формування особистості дитини передбачав створення умов для її творчого саморозвитку, чому значною мірою повинно було сприяти естетичне переживання (Музиченко, 1908а, с. 34).

Ернст Мейманн (Ernst Meumann) (1862–1915 рр.; родом з м. Урдінген (Німеччина)), Вільгельм Лай (Wilhelm Lay) (1862–1926 рр.; родом з Бетцингену (Німеччина)) – засновники експериментальної педагогіки, метою якої було вивчення загальних закономірностей та індивідуальних особливостей фізич-

ного і духовного розвитку дитини. Змістом експериментальної педагогіки стали різноманітні відомості з дитячої психології («індивідуальні різниці дітей», їх вікові можливості), фізіології, соціології. У центрі уваги було насамперед не навчання, а вивчення дитини. Основними методами таких досліджень визнали емпіричні методи: ретельне спостереження; емпіричні досліди; вивчення дитячих праць; анкетування; застосування «педагогічного експерименту»; методів статистики тощо. Завдання школи спрямовувалося на створення навчального середовища, яке моделювало природне і соціальне оточення дитини.

Першочергове завдання вчителя полягало в організації практичної діяльності учнів. Експерименталісти були проти пануючої думки, що слово вчителя – головний засіб навчання, і доводили, що учень повинен стати активним учасником навчально-виховного процесу. Праця розглядалася ними не як навчальний предмет, а як принцип викладання всіх навчальних дисциплін, засіб розумового, фізичного та духовного розвитку дитини. Для цього застосовувалися активні методи навчання – ілюстрування набутих знань, ліплення, виготовлення макетів і моделей, проведення дослідів, догляд за рослинами і тваринами, розв'язування практичних задач з математики, драматизація, співи, музика, танці тощо (Музиченко, 1919).

Висновки. Отже, вивчення педагогічної спадщини видатних освітян кінця ХІХ–початку ХХ століття дозволяє констатувати її актуальність, інноваційну спрямованість, різноплановий та багатоаспектний характер. Систематизація висновків українських та зарубіжних педагогів уможливорює висновок про те, що організація шкільної освіти у досліджуваний період будувалася на принци-

пах дитиноцентризму, особистісно-орієнтовного, розвивального навчання, педагогіки партнерства, що має суголосний характер з положеннями концепції побудови української школи XXI століття.

Цінними для сучасної педагогічної науки і практики виокремлюємо конструктивні ідеї історико-педагогічного досвіду, зокрема: 1) рівний доступ усіх категорій громадян до одержання якісної освіти; 2) організація навчання з повагою до особистості учня, ставлення до нього як до свідомого й відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії, урахування потреб кожної дитини; 3) реалізація природовідповідної системи навчання, домінуюча роль особливостей природи дитини в організації навчально-виховного процесу, розвиток фізичних, пізнавальних, моральних та

інших здібностей учнів на основі їх індивідуальних можливостей; 4) ключова роль вчителя у системі освіти; 5) належний рівень педагогічної майстерності, творчих уподобань учителя для вибору системи, форм, методів навчання для активізації пізнавальної діяльності, розвитку самостійності, творчості учнів; 6) любов та повага до дітей як провідна якість вчителя нової школи, педагогічне співробітництво як діяльний принцип взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу.

Подальші наукові пошуки спрямовуватимуться на вивчення питань професійного розвитку педагога, безперервного вдосконалення його особистісних, соціальних, професійних компетентностей у творчій спадщині педагогів минулого.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко О. О. (2011). Технологія персоніфікованого підходу як засіб удосконалення підготовки майбутніх педагогів. Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. 1.33. 82–85.
- Демков М. (1916). Підручник з педагогіки для вчительських інститутів, вищих жіночих курсів та педагогічних класів. Ч. 1. Основи педагогіки, дидактики, методики. М.: Типо-літографія Т-ва І. Н. Кушнерьов і К^о.
- Запанков М. (1906). Учитель народної школи. Про підготовку народного вчителя у зв'язку з ідеями К. Д Ушинського. СПб.
- Лавріненко О. А. (2009). Історія педагогічної майстерності. К.: Богданова А. М.
- Музиченко О. (1908а). Звіт про спеціальні заняття з педагогіки у закордонному відрядженні. (1906–1908 рр.). Ніжин: Типо-літографія В. К. Меленевського.
- Музиченко О. (1908b). Монізм и школа. СПб.
- Музиченко О. (1918–1919). Школа в Західній Європі та Америці. Вільна українська школа. 6/7. 103–104.
- Музиченко О. Ф. (1919). Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці. Київ: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз.
- Наторп П. (1911). Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності. Пер. О. А. Громбаха. СПб.
- Олесницький М. (1895). Курс педагогіки: керівництво для жіночих інститутів. Київ: П. Барський.
- Продан І. С. (1915). Педагогіка: лекції на вищих жіночих курсах. Харків.
- Сухомлинська О. В. (2003). Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: АПН.

- Тринус О. В. (2009а). О. Ф. Музиченко про сутність ціннісних орієнтирів української педагогічної думки. Педагогіка і психологія професійної освіти. 6. 124–133.
- Тринус О. В. (2009б). Активізація методів навчання в контексті розвитку педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині О. Ф. Музиченка. Педагогіка і психологія професійної освіти. 5. 161–171.
- Тринус О. В. (2018). Розвиток педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині О. Музиченка (1875–1937 рр.). Київ: ТОВ «ДКС Центр».
- Шутце Ф. (1892). Училищеведення. Київ: Типографія М. І. Чоколова.
- Юркевич П. (1869). Курс загальної педагогіки з додатками. М.: Тип. М. Д. Ситіна.

REFERENCES

- Adamenko O. O. (2011). Tekhnolohiia personifikovanoho pidkhodu yak zasib udoskonalennia pidhotovky maibutnikh pedahohiv. Naukovyi visnyk MDU imeni V. O. Sukhomlynskoho. 1.33. 82–85 [in Ukrainian].
- Demkov M. (1916). Pidruchnyk z pedahohiky dlia vchytelskykh instytutiv, vyshchykh zhinochykh kursiv ta pedahohichnykh klasiv. Ch. 1. Osnovy pedahohiky, dydaktyky, metodyky. M.: Typo-litohrafiia T–va I. N. Kushnerov i K^o.
- Zapankov M. (1906). Uchytel narodnoi shkoly. Pro pidhotovku narodnoho vchytelia u zviazku z ideiamy K. D Ushynskoho. SPb.
- Lavrinenko O. A. (2009). Istoriia pedahohichnoi maisternosti. K.: Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
- Muzychenko O. (1908а). Zvit pro spetsialni zaniattia z pedahohiky u zakordonnomu vidriadzhenni. (1906–1908 rr.). Nizhyn: Typo-litohrafiia V. K. Melenevskoho [in Ukrainian].
- Muzychenko O. (1908b). Monizm y shkola. SPb.
- Muzychenko O. (1918–1919). Shkola v Zakhidnii Yevropi ta Amerytsi. Vilna ukrainska shkola. 6/7. 103–104 [in Ukrainian].
- Muzychenko O. F. (1919). Suchasni pedahohichni techii v Zakhidnii Yevropi i Amerytsi. Kyiv: Vseukrainskyi kooperatyvnyi vydavnychy soiuz [in Ukrainian].
- Natorp P. (1911). Sotsialna pedahohika. Teoriia vykhovannia voli na osnovi spilnosti. Per. O. A. Hrombakha. SPb.
- Olesnytskyi M. (1895). Kurs pedahohiky: kerivnytstvo dlia zhinochykh instytutiv. Kyiv: P. Barskyi [in Ukrainian].
- Prodan I. S. (1915). Pedahohika: lektsii na vyshchykh zhinochykh kursakh. Kharkiv [in Ukrainian].
- Sukhomlynska O. V. (2003). Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem. Kyiv: APN [in Ukrainian].
- Trynus O. V. (2009а). О. Ф. Музиченко про сутність ціннісних орієнтирів української педагогічної думки. Педагогіка і психологія професійної освіти. 6. 124–133 [in Ukrainian].
- Trynus O. V. (2009b). Aktyvizatsiia metodiv navchannia v konteksti rozvytku pedahohichnoi maisternosti vchytelia u tvorchii spadshchyni O. F. Muzychenka. Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity. 5. 161–171 [in Ukrainian].
- Trynus O. V. (2018). Rozvytok pedahohichnoi maisternosti vchytelia u tvorchii spadshchyni O. Muzychenka (1875–1937 rr.). Kyiv: TOV «DKS Tsentr» [in Ukrainian].

Shuttse F. (1892). Uchylyshchevedennia. Kyiv: Typohrafiia M. I. Chokolova [in Ukrainian].
Yurkevych P. (1869). Kurs zahalnoi pedahohiky z dodatkamy. M.: Typ. M. D. Sytina.

Про автора(-ів)

Олена Тринус, кандидат педагогічних наук, старший дослідник, вчений секретар Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Olena Trynus, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Scientific Secretary, Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical Education and Adult Education of NAES of Ukraine.

Received: 15.04.2023

Accepted: 19.05.2023